

Recenzijos

Teorijos išbandymas praktika

Danas Lapkus, *Poteksčių ribos: uždraustos tapatybės devintojo dešimtmečio lietuvių prozoje*, Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 2003, 218 p.

Lietuvoje jau senokai kalbama apie du dalykus: teorinį bei metodologinį literatūros tyrimų ribotumą ir būtinybę iš naujo peržiūrėti sovietmečio lietuvių literatūrą. Algimanto Mackaus knygų leidimo fondo Čikagoje išleista Dano Lapkaus knyga *Poteksčių ribos. Uždraustos tapatybės devintojo dešimtmečio lietuvių prozoje* bando šauti iš karto į abu taikinius. Postuluodamas tarpdisciplininį savo tyrimo pobūdį knygos autorius kaip dominuojančią pasirenka pokolonijinių studijų siūlomą literatūros interpretavimo perspektyvą (kuri jau savaime yra tarpdisciplininė), o analizės objektą įvardija paantraštėje – vieno dešimtmečio sovietinė proza. Akivaizdu, kad devintasis XX a. dešimtmetis pasirinktas neatsitiktinai. Tai ribinis laikotarpis: viena jo dalis – dar gūdas sovietmetis, kitoje jau pastebimi perėjimo (jei naudosis knygos autoriaus siūlomais terminais) į pokolonijinį būvį požymiai. Taigi ir siūlomu pokolonijiniu, ir apskritai sociologiniu, pagaliau net tekstinės kritikos požiūriu tai labai dėkingas dešimtmetis. Jame atsiskleidžia komplikuotos asmens tapatybės problema, visas spektras vadinamosios ezopinės kal-

bos strategijų ir drauge abiejų šių dalykų dinamika pamažu formuojantis kitokiai (normaliai?) literatūros ir jos vaidmens visuomenėje sampratai. Būtent šiais aspektais Lapkus ir aptaria pasirinkto laikotarpio lietuvių prozą. Ir ne tik prozą – menotyrininko išsilavinimą turintis autorius literatūros tekstus gretina su to paties meto lietuvių dailininkų darbais, ir vienuose, ir kituose ieškodamas tam tikro komunikacinio modelio.

Komunikacinio modelio sąvoka imantis tokio literatūros aprašymo nėra kokia teorinė puošmena. Analizuojant tokį literatūros aspektą kaip potekstė (potekstės ir ezopinės kalbos terminai knygoje vartojami sinonimiškai), kuri yra ne kas kita kaip tam tikras teksto prasmės formavimo būdas, neužtenka aptarti tik retoriką – būtina atsižvelgti į tai, kad egzistuoja tam tikra adresanto (rašytojo) ir adresato (skaitytojo) kodų „persidengimo“ sritis. Tokia sritis, anot Jurijaus Lotmano, būtina bet kuriai meninei komunikacijai, tačiau panašu, kad ezopinės kalbos atveju ji atsiranda kiek kitaip – kaip tam tikra sutartis, lyg ir antrojo laipsnio kodas, nelaisvoje visuomenėje literatūrai lei-

džiantis tapti tiesos sakymo instancija. Šią įdomią ir atvirą teorinę problemą, galinčią tapti studijos centru, knygos autorius paliečia „Įžangoje“ ir viename iš teorinės knygos dalies skyrių „Superadresatas“. Būtent tik paliečia, nesileisdamas į išsamesnius teorinius svarstymus.

Adresato klausimas knygoje išskyla ir visai kitu aspektu. Parengta Amerikoje rašytos disertacijos pagrindu, greičiausiai orientuota į lietuviškų realiųjų – galbūt tiesiog Lietuvos istorijos – nelabai žinantį skaitytoją, Lapkaus knyga tampa kiek paradoksali. Kitokio literatūrinio, literatūrologinio, apskritai kultūrinio konteksto skaitytojas šią studiją ir skaitytų tikriausiai kitaip, tačiau man, dar prisimenančiai sovietinės Lietuvos politines ir kultūrinės realijas, skaičiusiai daugumą knygoje aptariamų prozos kūrinių, kyla perteklinės informacijos įspūdis. Per daug gerai žinomų faktų skyriuje „Postkolonializmo link: 1980–1990 m. Lietuvos kultūrinio gyvenimo kontekstas“, per daug siužetų atpasakojimo pagrindinėje knygos dalyje „Rašytojas už veidrodžio“, kurioje vienas po kito aptariami 22 pasirinkti devintojo dešimtmečio lietuvių prozos kūriniai. Visas šis perteklius gali būti suprantamas ir pateisinas, jei numansime ir kitokį adresatą – iš kitokios kultūrinės ir politinės aplinkos, nelabai žinantį, „su kuo valgoma“ toji lietuvių proza. Tačiau net ir tuo atveju, man regis, knygoje labai trūksta atidesnės motyvuotos analizės, sintetinančių apibendrinimų. Reikia pasakyti, kad iš dalies tokių apibendrinimų vaidmenį atlieka poskyrių pavadinimai – lakoniški, šmaikštūs, dažnai viena fraze perteikiantys viso kūrinio problematiką ar duodantys užuominą į ezopinės kalbos strategiją („Saviapgaulė mūlo operoje“ – J. Avyžiaus *Chameleono spalvos*; „Dostojevskis Žemaitijoje“ – S. T. Kondroto

Žalčio žvilgsnis; „Politinės personifikacijos formulės“ – R. Klimo *Gintė ir jos žmogus*; „Nevykėlių teatras“ – S. Šaltenio *Atminimo cukrus* ir kt.).

Interpretacijų paviršutiniškumą šiek tiek kompensuoja išvadų skyrius kiek pretenzingu pavadinimu „In memoriam potekstė“, kurioje apibūdinami aptariamojo laikotarpio prozos veikėjų tipai (dažniausiai marginalai, kurie jaučiasi pranašesni už kitus, bet drauge kankinami aukos sindromo), vyraujančios temos, motyvai (beprotnamio, chaoso, vienatvės etc.), potekstės „materializavimosi“ prozoje ir dailėje būdai. Autorius išskiria penketą šių būdų: 1) antitezė sovietų ideologijos dogmoms; 2) antitezė socialistinio realizmo kūrybos metodo nurodymams; 3) draudžiami tautiniai simboliai; 4) kelių žodžių ar pastraipų, štrichų ar potėpių antisovietiniai manifestai; 5) asociacija su vieta ir laiku (p. 200). Skaitant tokius apibendrinimus kilo mintis, ar tik nevertėjo tais penkiais punktais pagrįsti visos knygos struktūrą ir sukurti karkasą, ant kurio vienu ar kitu būdu būtų galima „užmaiti“ tuos 22 prozos kūrinius su dailės analizės intarpais. Šią mintį paskatino ir tai, kad skaitant knygą neapleido įspūdis, jog susidūriau su ne iki galo apdorota, gerokai chaotiška medžiaga – atrodo, kad tik knygos pabaigoje autoriui paaiškėja, ką su ta medžiaga būtų galima padaryti. Kai iš eilės aptariami 22 kūriniai, vargu ar įmanoma išvengti monotonijos, pasikartojimų ir kaltinimų sistemiškumo ir struktūros stokos.

Nepaisant bendro paviršutiniškumo įspūdis, knygoje esama įdomių ir įtaigių analizių ar jų fragmentų, parodančių, kaip susiformuoja potekstės efektas. Iš tokių išskirčiau Juozo Apučio apysakos „Rudenio žolė“ interpretaciją („Beprotris: ‘Laisvę Lietuvai’“), Ramūno

Klimo apsakymo „Gintė ir jos žmogus“ politizuotų prasmių dešifravimą („Politinės personifikacijos formulės“), dvigubos asmens tapatybės analizę Leonardo Gutausko romane *Vilko dantų karoliai* („Bebaimės padugnės tragedija“). Vienu svarbiausių šios knygos nuopelnų, ko gero, galima laikyti Juozo Baltušio prozos gražinimą į ano meto literatūros kontekstą. Tiems, kurie kada nors rašys kokią sovietmečio literatūros istoriją, verta atkreipti dėmesį į Lapkaus pastebėjimą, kad dviejų Adomų, komunisto ir antikomunisto, „veiklos faktai pirmą kartą oficialiojoje sovietinėje lietuvių literatūroje nėra juodi arba balti. Už laisvą Lietuvą kovojusio Stoniuko biografija knygoje gal net patrauklesnė“ (p. 82). Tai gana tipiškas apibendrinimas – autorius mėgsta gana kategoriškas, kartais net tiesmukas formuluotes, tačiau jos ne visada padeda interpretuojant kūrinį.

Kai 73 puslapyje perskaitai, kad „pasidavimas okupantui, savanoriška tautos sovietizacija yra pagrindinė Radzevičiaus *Priešaušrio vieškelių* tema, atsikartojanti beveik visuose kituose tekstuose“, išsyk kyla pasipriešinimas tokiam kategoriškam apibendrinimui. Tačiau vėliau teiginys patikslinamas – skyriuje „Tautinio ištižimo malonumas“ teigiama, kad bendriausia Radzevičiaus romano tema yra tautos sovietizacija. Tokiam teiginiui pasipriešinimas jau sumažėja. Juolab kad įtikinamai parodoma, kaip politiškai nekonkretūs vaizdai įgyja „angažuotą ideologinę formą“ (p. 127). Vis dėlto kito teiginio – kad „vyro noras perdirbti moterį pagal svetimus standartus romane paraleliai atkartoja sovietizmo tikslą perdirbti žmones“ – antroji pusė atrodo smarkiai išdidinta. Radzevičiaus prozos herojų santykis su moterimis susijęs ne tiek su sovietine

ideologija, kiek su visa mūsų literatūros, drįsčiau sakyti, patriarchaline tradicija iki pat šių dienų (imtinai iki Parulskio).

Prašauama pro šalį ir apibūdinant Romualdo Granausko apysaką *Gyvenimas po klevu*. Galima pritarti ar nepritarti autoriaus teiginiui, kad šiuo metu kūrinys yra nebetekęs meninės sugestijos, verta diskutuoti apie tai, kaip visuomenėje keičiasi vieno ar kito veikalo recepcija priklausomai nuo politinės situacijos. Tačiau Lapkaus apibendrinimas pernelyg kategoriškas, emocionalus ir netikslus: „Atslūgus laisvo žodžio efektui, apysaka primena devyniolikto amžiaus galo žemaičių vyskupo Antano Valančiaus ir 1985 m. Sovietų Sąjungos vadovo Jurij Andropovo antialkoholines kampanijas, o pasakojimo stilius seka realistine Julijos Žemaitės tradicija“. Vien šioje citatoje yra bent dvi faktinės klaidos: vyskupas Valančius buvo ne Antanas, o Motiejus, o jo antialkoholinė kampanija vyko labiau XIX a. viduryje nei pabaigoje. Nesiimsime svarstyti, kokios šios kampanijos sąsajos su Andropovo politika, tačiau Granausko stiliaus sutapatinimas su Žemaitės tradicija visiškai nemotyvuotas ir neteisingas. Polinkis į lakius posakius, plačius, tačiau analitiškai nepagrįstus apibendrinimus, prasimuša ir įdėmesnėse interpretacijose. Teiginys „mano manymu, ‘Gilda yra Lietuva’, o ‘tenai’ – nekompromisinė pozicija, atvira, ‘tikra’ žmogaus būseną“ („Beprotis...“), primena tipiškas moksleivių rašinių klaidas, kai atskiram teksto žodžiui žūtbūt siekiama prisegti globalią „simbolinę“ reikšmę.

Kartais autorius, regis, pamiršta savo darbo tikslą ir tiesiog pasiduoda meninio teksto sugestijai. Taip atsitiko su S. T. Kondroto *Žalčio žvilgsniu*. Įtikinamai gvildenamos nusikaltimo ir baudmės, smurto ir atsako į jį, morali-

nio pasirinkimo problemos, atrodo, visiškai „nepadengiamos“ pokolonializmo teorijos retorika ir tiesiogiai nesiejamos su potekstės problematika. Tačiau istorijos, likimo ir žmogaus laikysenos traktuotė, pateikta knygos autoriaus, skaitytojui vis dėlto labai aiškiai padeda suvokti, kaip „kultūra formuoja gyvenimą nelaisvės sąlygomis“ (p. 21). Būtent taip įvadinėje knygos dalyje Lapkus pristato pokolonializmo tyrinėtojams rūpimą problematiką. Paradoksalu, bet būtent ten, kur į tekstą žiūrima ne per pokolonializmo teorijos sąvokų šabloną, bene tiksliausiai kalbama apie kolonizuoto (ar okupuoto – nei vienas, nei kitas žodis pats savaime nenurodo subjekto pozicijos) žmogaus laikyseną ir jos refleksiją literatūroje.

Nė kiek neketinu priekaištauti autoriui, kad jis beveik neaptaria estetinės kūrinų vertės. Nesu iš tų, kurie baidosi išgirdę žodį „ideologija“ greta žodžio „literatūra“. Tad Lapkaus pasirinktas interpretacijos aspektas – „kūrinių ideologija ir jos poveikis adresatui nelaisvės sąlygomis“ – man atrodo ir motyvuotas, ir reikalingas literatūrologinių idėjų horizonte, o kai kuriais atvejais net visiškai vykusiai realizuotas. Tačiau vis dėlto kyla klausimas, ar populiarius metodus pats savaime yra panacėja, padedanti nesunkiai išspręsti mūsų kultūrologinės ar literatūrologinės savivokos problemas. Beje, pokolonializmo tyrinėjimuose žodis „metodas“ vargu ar yra tikslus. Tai greičiau požiūris, kultūros interpretavimo perspektyva ar teorija, kuri, kaip ir daugelis postmodernių teorijų, nepateikia konkrečių analizės įrankių. Problema, mano galva, ir atsiranda tada, kai kolonizuotos visuomenės situaciją apibūdinančios sąvokos (centras/periferija, aš/kitas, metropolis/kolonija) imamos laikyti analitiniais visrakčiais, padedančiais „atrakinti“ teksto ide-

ologiją. Lapkus, regis, suvokia šią problemą ir teigia siekęs pritaikyti „kelių analizės teorijų metodus“ (pastaroji samplaika man nėra labai aiški). Tačiau įvadinė dalis, kurioje tyrinėtojas siekia pagrįsti savo metodologinį pasirinkimą, yra bene silpniausia. Tikrai nieko neturiu prieš jo pasirinktą derinį – recepcijos teorija, semiotika, postruktūralizmas, kultūrinės ir pokolonializmo studijos. Vis dėlto šis derinys, turėjęs garantuoti tarpdisciplininį lietuvių literatūros tyrimą, deja, virsta tiesiog eklektišku, neproblemišku aksiomų referavimu. Nemaža dalis jų niekaip nesusijusios su tyrinėjimo objektu ir problematika.

Galima suprasti, kodėl apie veikėjo vaizdavimą literatūroje pradėdama kalbėti nuo visiems žinomos N. Frye'aus veikėjų tipologijos, – vėliau tarsi siekiama parodyti, kaip keitėsi veikėjo samprata ir adresato santykis su veikėju. Tačiau kaip su aptariama problematika susijusi A. J. Greimo aktantų teorija, pristatyta viena pastraipa, taip ir lieka neaišku (semiotikos požiūriu, aktantą tapatinti su veikėjo „vaizdu“ apskritai nekorektiška). Tuo labiau neaišku, kodėl tame pačiame skyriuje („Vaizduotės žmogus“) reikia prikaišioti banalių sakinių apie tai, kas yra F. de Saussure'o semiologija ar L. Hjelmslevo „reikšmių mokslas“. Nebent tam, kad į tarpdisciplininį kokteilį būtų galima įterpti ir žodį „semiotika“.

Deja, Lapkaus knygoje pateikiamas santykis su pokolonijine teorija ir bandymas ją pritaikyti sovietinės ir posovietinės Lietuvos kultūrai labai akivaizdžiai atskleidžia ir silpnąsias šios teorijos puses, Terry Eagletono aprašytas beveik prieš dvidešimt metų. Gal formaliai ir teisinga autoriaus mintis, kad Davido Chioni Moore'o pasiūlytame Afrikos kolonijų apibūdinime užtenka žodį „Afrika“ pakeisti žodžiu

„Lietuva“, „ir nė vienas teiginys netaps klaidingas“ (p. 24). Tačiau tokia formuluotė labai aiškiai iliustruoja metodologinę prieštarą, kurią Eagletonas apibūdina taip: „Kad ir kaip akcentuodamos skirtumą, pokolonijinės teorijos kartais skirtingiausias visuomenes pernelyg lengvai priskiria ‘trečiojo pasaulio’ kategorijai“¹. Šis teoretikas, kurio tikrai negalima apkalinti socialinio bei politinio požiūrio į literatūrą ignoravimu, piktnaudžiavimą panašaus pobūdžio palyginimais apibendrina radikaliai: „Toks kultūrinis reliatyvizmas iš esmės reiškia ne ką kitą, kaip imperinį viešpatavimą, tik apverstą aukštyn kojomis“².

Knygos pabaigoje („In memoriam potekstè“) jau prieinama prie šios problemos: sakoma, kad buvusios Sovietų Sąjungos respublikos ir socialistinės Rytų Europos šalys „nevisiškai atitinka politologinį kolonijos apibrėži-

mą“ (p. 195). Vėliau, deja, vėl grįžtama prie iliustracinės strategijos: „Tačiau Lietuva buvo nelaisvas kraštas, jos kultūra ir kūrybinės psichologinės sąlygos buvo kontroliuojamos iš ‘centro’. Gyventojų psichologinė būseną atitiko postkolonializmo teorijoje išvardintus simptomus“. Galbūt. Tie simptomai, kuriuos išvadoje apibendrina autorius, pagrįsti ir įtikinami. Tačiau ir skirtumų, ko gero, rastume ne taip jau mažai. Čia ir iškyla klausimas, ar ne apie tą įtampą tarp panašumų ir skirtumų reikėtų kalbėti, ar nevertėtų literatūrą traktuoti kaip nors kitaip – ne kaip medžiagą teorijai iliustruoti. Laimė, analizuodamas literatūros tekstus Lapkus kartais sugeba peržengti šį ilustratyvumo principą. Ir nepamiršdamas svarbiausio klausimo – kaip kultūra formuoja gyvenimą nelaisvės sąlygomis. Tai klausimas, prie kurio verta grįžti ir po šios knygos.

Dalia Satkauskytė

---

¹ Terry Eagleton, *Ivadas į literatūros teoriją*, Vilnius: Baltos lankos, 2000, 242.

² *Ten pat.*